

Saatesõna

■ 1939. aasta oktoobrikuu algas Tartus üsna tavaliselt – mina käisin koolis, minu ema Ella Vende tööl Eesti Rahva Muuseumis, kus ta oli kunsti- ja kultuuriloo assistent. Üllatused algasid päeval, mil kooli jõudes selgus, et Eesti Vabariigi ja Saksa riigi vahel oli sõlmitud kokkulepe kohalike baltisakslaste ümberasumiseks kodumaale. Meile, koolipoistele, see eriti olulist mõju ei avaldanud, sest minu mäletamise järgi lahkus Treffneri koolist vaid neli õpetajat.

Jõudnud õhtul koju, ootas ees teine, palju põnevam uudis: nimelt oli tulnud Eesti Rahva Muuseumile Haridusministeeriumi korraldus saata Tallinnasse ministeeriumi käsutusse kunstiteadlasi, kes oleks abiks sakslaste ümberasumise käigus kaasa võetavate väärtesemete ja kunstiväärtuste hindamisel. Minu ema, kes tolal oli 38-aastane ja lõpetanud aasta tagasi Tartu Ülikooli kunstiajaloo eriala, komandeeriti Tallinna. Ema lahkumine mu elukorraldust oluliselt ei mõjutanud, sest viimastel aastatel olin juba harjunud iseseisvalt hakkama saama, kui ema ülikooli õppetöö vaheaegadel Euroopas – Belgias, Saksamaal ja Prantsusmaal – kultuurireisidel käis. Pealegi pidi sakslaste ümberasumine toimuma üsna kiiresti ja polnud põhjust arvata, et meie teed pikemaks ajaks lahku peaksid minema. Kujunes siiski teisiti – sakslaste äraminek venis mitme aasta peale ja ema enam Tartusse tagasi ei jõudnudki.

Lähemalt puutusin ümberasumise protseduuriga kokku järgmise aasta suvel, kui käisin pärast kooli lõpetamist Tallinnas Polütehnilise Instituudi sisseastumiseksamitel ja elasin ema juures Toompuiestee korteris, mille Haridusministeerium oli üürinud mitmesuguste sakslaste poolt maha jäetud varade kokkukogumiseks ja inventariseerimiseks. See oli tõeline kodune antikvariaat – kõik lauad, kapid ja toolid olid täis raamatuid, pilte ja esemeid, mida sakslased polnud pidanud vajalikuks kaasa võtta või mille vedamine oli tundunud neile tarbetu. Mina tegelesin peamiselt raamatute ja muude trükiste kirjapanemisega. Kas nende hulgas ka midagi väärtuslikku oli, ei oska tagantjärele öelda.

Kui Nõukogude Liit oli Balti riigid annekteerinud, moodustati Saksa riigi ja Nõukogude Liidu vahel nn. pariteetkomisjon, kes pidi lahendama vastastikuseid pretensioone ja aruta-

ma varade jaotamise muid küsimusi. Ema dokumentide hulgas on säilinud pariteetkomisjoni Saksa-poolse juhataja kiri Nõukogude Liidu poolsele esimehele prof. Valeskalnsile. Seal on loetelu neist objektidest ja esemetest, mida Saksa riik pidas vajalikuks Nõukogude Liidult kätte saada, sh. kõik see, mida sakslased lugesid baltisaksa pärandiks Eestimaal – Mustpeade organisatsiooni varadest kuni arhiivideni. Üles on loetud kõigi tähtsamate Tallinna kirikute sisustus, altarid, maalid jne. Nõuti ka sakslaste juhtimisel või Saksa kapitalil töötanud ettevõtete dokumentatsiooni ja arhiivide üleandmist.

Vaidlused pariteetkomisjonis lõpetas sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Järgnevate okupatsiooniaastate jooksul liikusid varad nii lääne kui ka ida suunas. Õnneks ei jõutud siiski kõike minema viia ja osa kaotatud kultuurivaradest on hiljem ka tagasi saadud.

Valdeko Vende

Lisamärkusi Ella Vende mälestustele

Kunstiajaloolase Ella Vende memuaarid aastatel 1939–1941 toimunud baltisakslaste ümberasustamisest on huviga loetavad tänu faktirikkusele ja konkreetsusele. Värvikad “matkad minevikku” pakuvad mitmekesisist teavet, nende põhjal on võimalik teha ka selliseid järeldusi, mida autor 1975. aastal kirja pannud ei oleks. Eeskätt tekivad paralleelid 1941. ja 1949. aastal toimunud Nõukogude võimude poolt eestlaste küüditamisega, mille ohvrid – eraisikud –, olid tihtipeale niisamuti väärtuslike kunstiteoste omanikud. Kuid lahkuma sunnitud võisid nad kaasa võtta vaid paar kohvrit, nende vallasvara üle arvestust ei peetud, see lihtsalt rekvireeriti ja realiseeriti sageli kaubandusvõrgus. Tegelikult oli ka ca 16 000 Eesti baltisakslasel oma tuleviku suhtes teadmatust, sest Hitleri plaan kasutada “rahvussakslasi” eluruumi hõlvamisel Molotovi–Ribbentropi pakti alusel Saksamaa mõjupiirkonnaks määratud aladel oli rangelt salajane. Kiirelt teostatud baltisakslaste ümberasustamisprotsessis olid asjaosalised vaid etturiteks.

Selles valguses näib baltisakslaste kultuuri-

varade väljaveo protseduur küllaltki tsiviliseerituna. Ometigi õhkub mälestustest “kangelaslikkuse” ja konfliktirikka toimingu meeolu. Selline õhkkond kahtlemata valitseski ning sellel oli mitu põhjust. Rohkem kui poole sajandi taguselt distantsilt võib öelda, et alles tänapäevaks on välja kujunenud akadeemilised kaanonid baltisaksa kunsti suhtes: seda loetakse *in corpore* Eesti kunsti- ja kultuuriloo loomulikuks osaks. 1930-ndate aastate lõpul valitsesid sage li empiirilised hinnangud, mis tõid kaasa risti vastupidised seisukohad eestlaste ja sakslaste vahel kunstivarade kuuluvuse suhtes. Tänapäevaks on kadunud (või vähenenud) ka vaenulikkus baltisakslaste suhtes. Nende panust Eesti kultuurilukku hakatakse sõltumatu ideoloogia tingimustes üha rohkem hindama.

Kultuuriväärtuste jooksev inventeerimine 1939. aastal ei saanudki kulgeda valutult, sest see riivas eraomandi puutumast. Kahjuks oli kogu töö suures osas ka tulutu, sest nagu Ella Vende gi mainib, viidi Teise maailmasõja aastatel kinnipeetud kunstiteosed siiski Eestist välja, nii läände kui ka itta. Lisaks põlesid maha tollilaod, kuhu esemed olid paigutatud. Ka kunstimuseumi ajutine hoone Tallinnas Narva maanteel sai pommitabamuse. Kõik see ei kahanda siiski kunstiekspertide pingelise töö väärtust.

Terminoloogiliselt võiks mainida, et tänapäeval ei kasutata baltisakslaste ümberasumise kohta väljendit repatrieerimine (ka see viitab valitsenud vaenule), sest Saksamaad, veel vähem Poolat, kuhu nad tegelikult paigutati, ei saanud lugeda baltisakslaste kodumaaks. Tegemist oli ühekordse aktsiooniga, mida kokkuleppeliselt nimetatakse ümberasumiseks, ehkki täpsem oleks ümberasustamine või ümberasundamine (nagu formuleeris Päevaleht 7. oktoobril 1939). Sel perioodil oli suurte inimmasside sunnitud liikumine kahjuks reeglipärane. On võimatu ette kujutada, kui palju inimlikke tragöödiad see kõik kaasa tõi.

Ella Vende tõmbab õigustatud paralleeli ümberasumise ja 1920. aastal toimunud opteerumise vahel, mis oli samuti ühekordne nähtus. Siinkohal peaks meenutama 1918. ja 1919. aastal Eesti kultuurivarade kaitseks loodud Lõuna- ja Põhja-Eesti kunstikaitse toimkondi, mille tegevuses osalesid kunstnikud ja kunstiteadlased Jaan Koort, Kristjan Raud, Konrad Mägi, Rudolf Paris, Julius Genss jt. Alles 1925. aastal võeti Eestis vastu muinsuskaitse seadus, mis oligi väljaveokeeldude õiguslikuks aluseks. Terminoloogiliselt võiks lisada sedagi, et oku-

patsiooni all Eestis ei mõelda mitte üksnes Teise maailmasõja aegset Saksamaa võimuperioodi, vaid ka Nõukogude ajajärku.

Kunstikogudest rääkides on selge, et peaegu kõigil baltisaksa perekondadel, eriti suur- töösturitel (Rotermann, Luther, Rosen, Pelzer jt.) ning aadlikel (von Neff, von Stackelberg jne.) leidis väärtuslikke teoseid. Von Lipharti kogu saatus oli otsustatud varem, von Stenbocki perekonna kogu viidi välja sõja ajal. Vahemärkusena: kindlalt eesti kunstnikuks peetud Paul Burman oli hiljuti Umeå ülikoolis kaitstud Kristi Burmani doktoritöö andmetel baltisaksa päritolu. Üldse on kunstniku rahvuse määratlemine sageli raske.

Väljaveokeelu tõttu muuseumidesse üle antud kunstiteoste kõrval lisandus neid ka vabatahtlike annetustena. Näiteks kinkis firma A. M. Luther viimane omanik Martin Christian Luther, kes lahkus Eesti kodakondsusest 28. märtsil 1940, riigile 60 teosest koosneva saksa ekspressionistliku graafika kollektsiooni. (Saksamaal oleks see ilmselt kui *entartete Kunst* niikuinii kuulunud konfiskeerimisele.) Üheks kinkijaks oli USA kodanik, abielu kaudu baltisakslastega seotud Eveline von Maydell jne. Omaette küsimus on lahkujate poolt muuseumidesse varjendatud (deponeeritud) teoste küsimus. Nii Eestis kui ka Poolas, kuhu väljaveetud kunstiteosed enamasti sattusid, on need kantud riiklikesse kogudesse ja nende tagastamine võimalikele õigusjärgsetele omanikele tähendab sageli kunstiturule sattumist, seega avalikust sfäärist kadumist. Kahjuks ei kajastu annetajate nimed alati muuseumide kartoteekides, sest näiteks Eesti Kunstimuseumis algab dokumentatsioon (fondiraamatud) uuesti 1949. aastaga ja teoste provenients vajab eraldi uurimist. Hämmastavalt palju on Eestisse jäänud perekonnaportreesid, mida 1939. aastal peeti üldiselt erasfääri kuuluvaks. Paremik sellest ekspertiisi läbinud kunstiteoste valdkonnast sattus siiski Poolasse.

Kokkuvõtteks: memuaaridele lisab kaalu see, et vaadeldav aine on ja jääb lõpuni dokumenteerimata. Teksti lõpus on memuaaride autori mõte ajastuomaselt ridade vahele peidetud: piltide saatust otsustati nüüd [st. sõja ajal] juba ilma igasuguste komisjonideta.

Anne Lõugas
MA, kunstiajaloolane